

תוכן העניינים

1	Seminal Omissions: Giving <i>Tumtum v'Androginos</i> Their Due	גווין קסלר
87	Reading Piyyut Reading: A Case Study from a Qillirian Geshem	צבי נוביק
119	A Jewish Aramaic Amulet on Papyrus (Strasbourg, Papyrus hébreu 2)	אוהד אבודרהם וגדעון בוהק
133	הזיהוי הגיאוגרפי-היסטורי של 'גד יון' והדרך ממנו לשילוח	עומרי עבאדי
145	"A Miserable Remnant Though this Be, It is Not without Value": A Fragment of Mishnah Avodah Zarah in the Babylonian Tradition from a Book Binding in the Cambridge University Library	אהרן קולר
161	קווים לדרך הלימוד של רבי יוסף ענגיל	אסף בראון
207	בין תורה למדע, בין ישן לחדש: עיון בביאור שטיינזלץ על בבלי ברכות	אליהו פחימה ומיכל ברי-אשר סיגל
249	"אז ישיר משה ובני ישראל": שירת הים כהתרחשות פרפורמטיבית במדרש 'יושע'	רוני כהן
271	'איני יודע' ולא שמענו: מה מצפים הדרשנים לדעת ומניין הם מבקשים לשמוע זאת?	יעקב קרויזר וישי רוזן-צבי
293	בין אמת לאמת: הירושלמי המזויף על סדר קדשים	ינון פליישמן
321		תקצירים בעברית
327		תקצירים באנגלית

CONTENTS

Gwynn Kessler	Seminal Omissions: Giving <i>Tumtum v'Androginos</i> Their Due	1
Tzvi Novick	Reading Piyyut Reading: A Case Study from a Qillirian Geshem	87
Ohad Abudraham and Gideon Bohak	A Jewish Aramaic Amulet on Papyrus (Strasbourg, Papyrus hébreu 2)	119
Omri Abadi	The Geographical-Historical Identification of 'Gad Yon' and the Route to the Shiloah (Heb.)	133
Aaron Koller	“A Miserable Remnant Though this Be, It is Not without Value”: A Fragment of Mishnah Avodah Zarah in the Babylonian Tradition from a Book Binding in the Cambridge University Library	145
Assaf Brown	Towards an Understanding of R. Yosef Engel’s Method of Study (Heb.)	161
Eliyahu Pahima and Michal Bar-Asher Siegal	Between Torah and Science, Between Old and New: A Study of Steinsaltz’s Commentary on Tractate Berakhot (Heb.)	207
Roni Cohen	“Then Moses and the Israelites Sang”: The Song of the Sea as a Performative Event in <i>Midrash Va-Yosha</i> (Heb.)	249
Ishay Rosen-Zvi and Yaakov Kroizer	“I do not Know” and “We did not Hear”: What does Midrash Expect to Hear and How? (Heb.)	271
Yinon Fleishman	Between Truth and Truth: The Forgery of the Jerusalem Talmud on Seder Kodashim (Heb.)	293
Hebrew abstracts		321
English abstracts		327

הזיהוי הגיאוגרפי-היסטורי של 'גד יון' והדרך ממנו לשילוח

עומרי יצחק עבאדי

הקדמה

בדיון בהלכות טומאת זבים מלמדת אותנו המשנה כי אדם שראה שתי ראיות זיבה (כלומר שלוש הפרשות זיבה) ביום אחד, או בשני ימים רצופים, נעשה זב לטומאה המטמא משכב ומושב, וצריך לספור שבעה ימים נקיים, שבהם הוא לא רואה הפרשות נוספות, וביום השביעי טובל במים חיים אך אינו חייב בקורבן. ואולם, אם ראה שלוש ראיות של זב ביום אחד, או בשניים או בשלושה ימים רצופים, הרי הוא זב גמור, שלא רק מטמא וזקוק לשבעת ימי הטהרה והטבילה, אלא גם חייב בהבאת קורבן ביום השמיני.¹

המשנה מלמדת שבמקרים חריגים גם אדם שראה הפרשת זיבה אחת יכול להיחשב לזב גמור: אם ראיית הזיבה נמשכת לאורך זמן רב. לצורך שיעור משך הזמן שבו אדם רואה הפרשת זיבה הנחשבת לו כשלוש ראיות זיבה והופכת אותו לזב גמור, המשנה (זבים א, ה) מציינת משך זמן הליכה בין שתי נקודות ציון ידועות בירושלים. במאמר זה נעסוק בזיהוי אחת משתי נקודות הציון המוזכרות במשנה ובדרך המוליכה בין שתי הנקודות: 'ראה אחת מרבה כשלש, שהיא כמגד יון'² לשילוח, שהן כדי שתי טבילות וכשני ספוגין - הרי זה זב גמור'.

שיעור משך הליכה בין שתי נקודות ציון ידועות כאמצעי לאמידת טווחי זמן הלכתיים הוא תופעה נדירה יחסית בספרות חז"ל, והדוגמאות לה מעטות.³

- 1 ויקרא טו, 2-15.
- 2 בחלק מכתבי היד והציטוטים של המשנה בתלמוד ובמקומות אחרים מופיעים כמה שינוי גרסאות, כמו למשל: קְמַגְד יוֹן (כ"י קאופמן); קְמַגְד יוֹן (כ"י פרמה); קְמַגְדִּין (כ"י וטיקן 31). ראו את כל צורות הנוסח אצל שאול ליברמן, תוספת ראשונים, ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' 120-121.
- 3 במשנה יש כמה דוגמאות לציון 'מהלך' הליכה ממקום למקום, בייחוד ל/ממקום פלוני מ/לירושלים, ובעיקר סביב תיאור גבולות הלכתיים (למשל בקביעת גבול החיוב לעשיית פסח שני [משנה פסחים ט, ב]; גבולות החיוב בהעלאת נטע רבעי לירושלים [משנה, מעשר שני ה, ב]; מרחק הדרך הארוכה להתחייב בקורבן הפסח [משנה, פסחים ט, ב], וגבול אוור הנאמנות על כלי החרס [משנה, חגיגה ג, ה]). טרם מצאתי דוגמה תנאית לשיעור משך זמן הלכתי מדוד שהתבסס על זמן הליכה מנקודה א' לנקודה ב'. כמו כן, הדוגמאות התנאיות המתייחסות לשיעור משך הליכה מדברות ברובן על המרחק מירושלים לנקודה פלונית, אבל לא במרחק בין שני יישובים שונים שהם לא ירושלים, וודאי שלא בשתי נקודות ציון בתוך ירושלים עצמה. עם זאת יש לציין, אף שכמעט ולא מצאתי דוגמאות תנאיות לתיאור מרחק בין שני מקומות למדידת שיעור זמן הלכתי, בתלמודם של האמוראים מצאתי לפחות שלוש דוגמאות לדבר: (1) בעניין זמן החמצה של בצק: 'כדי שילך אדם ממגדל נוניא לטבריא מיל...'. (בבלי פסחים מו ע"א); (2) בעניין שיעור משך הזמן מהשקיעה ועד צאת הכוכבים בסוגיית טבילת

האמרה 'כמן גד יון לשילוח' צוטטה בשני מקורות תנאיים נוספים - בתוספתא ובספרא. משום כך נראה שלשון האמרה היא קדומה, שכן בשני המקורות הללו צורף הסבר מאוחר המבאר מהי מידת המרחק המוזכרת. בספרא נוספו הביאור וההדגמה של רבי יהודה הנשיא, מאחרוני התנאים, ואילו בתוספתא מושמט שמו של רבי ומוחלף במונח 'משל משלו'.⁴

הביאורים של הספרא והתוספתא למאמר מצביעים על כך שכבר בימי של רבי, בראשית המאה השלישית לסה"נ, מיקומה של גד יון כמעט נשכח לגמרי. ייתכן שטווח זמן הלכתי זה משמר מסורת הלכתית קדומה, מימי התנאים הראשונים ואולי אף מהימים שקדמו לחורבן הבית, המדברת על מרחק בין שתי נקודות ציון מוכרות וידועות, אשר נצבו לאורך דרך ראשית וחשובה שחיברה ביניהם.

מתוך אזכור 'השילוח', מקום מוכר וידוע בירושלים עוד משלהי ימי בית ראשון,⁵ מובן שמדובר בדרך שעברה בירושלים. עם זאת, מקומו של ה'שילוח' השתמר במסורת, ושמו מוזכר במקורות רבים נוספים מימי הבית ומתקופת התנאים,⁶ ואילו מיקום הנקודה הראשונה - גד יון, נשאר בגדר תעלומה מחקרית. שם מקום זה לא נזכר באף מקור חז"לי אחר, ואף לא במקורות חיצוניים. למעשה, מלבד התייחסות אחת בתלמוד הבבלי

כהן לתרומה: "...התחיל גלגל חמה לשקע אדם עומד בראש הר הכרמל ויורד וטובל בים הגדול ועולה ואוכל בתרומתו חזקה ביום טבל' (ירושלמי ברכות א, א [ג ע"א]; ומקבילה בבבלי שבת לה ע"א); (3) בעניין טווח המרחק המינימאלי של דרך רחוקה, מסדום לצוער: "השמש יצא על הארץ ולוט בא צוערה ואמר רבי חנינא לדידי חזי לי ההוא אתרא והויה חמשה מילין גופא" (בבלי, פסחים צג ע"ב).
4 אם נאמר בגדולות למה נאמר בקטנות? אלא ליתן שיעור לגדולות שאם ראה ראייה אחת מרובה כשלש, שהוא כמגדיון לשילוח, שהם כדי שתי טבילות ושני ספוגים, הרי זה זב גמור. רבי אומר, למה הדבר דומה? לחבל של מאה אמה. ראה בתחלת מאה, ובסוף חמשים, ובסוף מאה אמה הרי זה זב גמור' (ספרא, מצרע, זבים, א, ג [מהדורת וייס, עה ע"ג]). השוו למקבילה בתוספתא זבים א, ד (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 677): 'כמה הוא כדי טבילה וסיפוג? כדי שיראה ויטבול ויעלה ויסתפג. וכמה שיעורה של ראייה מרובה? כמגדיון לשלח שהן כדי שתי טבילות ושתי ספוגין. ר"ש אומר כדי הקפת הבית מבפנים. משלו משל למה הדבר דומה? לחבל של מאה אמה. כיצד? ראה בתחלת מאה ובסוף חמשים ובסוף מאה או בתחלת מאה ובסוף מאה אין זה זב גמור. היה מפסיק ורואה כל שכן הוא טומאתו. זה הכלל כל זמן שהיא מרובה כ"ש הוא טומאתו'. מלשון התוספתא והספרא לא ברור אם דעת רבי היא פירוש של טווח המרחק בין גד יון לשילוח או דעה נוספת. אי בהירות זו תקפה גם על מידת המרחק שמביא רבי שמעון, וניכר שלפחות במקרה של רבי כבר לא היה ברור היכן גד יון והשילוח, ולכן היה צורך להמשיך את המרחק בקני מידה מספריים.

5 ישעיהו ח, ו; נחמיה ג, טו.

6 השילוח מופיע בשלל מקומות בספרות חז"ל, כמו למשל במשנה סוכה ד, ט-י; פרה ג, ב; תוספתא תענית א, ח; ערכין ג, ג; פרה ט, א; אבות דרבי נתן לה, ה. וכן במקורות אחרים מימי בית שני, כמו למשל ביוחנן ט, ז; פלאביוס יוספוס, מלחמת היהודים ה, 140; ה, 252; ה, 410 (תרגום אולמן, עמ' 455; 472; 490). יש להעיר כי מעיין השילוח, בהיותו מעיין 'מים חיים', היה אחד המקומות היחידים בסביבת ירושלים שהיו כשרים לטבילת זבים (ויקרא טו, יג; משנה זבים א, א). כך באזכור השילוח ייתכן שיש גם רמז למקום טבילת הזבים בירושלים.

(סנהדרין סג, ע"ב), המזהה או שמא מפרש את גד יון כמקום של עבודה זרה, אין לנו כל רמז לתפקיד המקום או למיקומו בירושלים.

הצעות החוקרים לזיהוי 'גד יון'

במחקר המודרני הועלו מספר הצעות לזיהוי גד יון בירושלים. ההצעה הראשונה, של רוני רייך,⁷ העלתה את האפשרות שגד יון הוא למעשה מעיין הגיחון, מקור המים של ברכת השילוח. לדבריו, השם 'גיחון' השתבש במהלך העברת המסורות, מה שהביא להחלפת האות ח' באות ד'. הצעה זו קשה מאוד, הן משום שכל הנוסחים בכתבי היד אינם גורסים ח' אלא ד', והן משום שלפי הממצא הארכיאולוגי נראה כי מקום זה לא היה בעל חשיבות גדולה בימי הבית השני, ובניגוד לשילוח, הוא כמעט ולא מוזכר אצל יוספוס או חז"ל.⁸ דומה שבעיני אנשי התקופה ברכת השילוח נתפסה כמקור הנביעה עצמו. על אף שרייך טען שמצא בסביבת הגיחון קרמיקה רבה מהתקופה הרומית הקדומה,⁹ טרם התברר עד כמה מקום זה היה מוכר וחשוב בימי הבית השני, ועל פי החפירות האחרונות במקום, דומה שמעיין הגיחון היה דווקא מקום צדדי ושולי, וכנראה חלק ממטמנת הפסולת של העיר,¹⁰ וודאי שלא התגלתה דרך חשובה שחיברה בינו לברכת השילוח.

הצעה בכיוון אחר, של דוד רוזנטל,¹¹ ביקשה לזהות את גד יון מחוץ לגבולות העיר, ב'גת שמנים', ובדרך העולה בנקודה זו מנחל הקדרון לפסגת הר הזיתים. לשיטת רוזנטל, מקום זה הוזכר גם אצל יוספוס בתיאור המצור הרומי על ירושלים בתור 'הסלע, הנקרא [שובך] היונים' (Περιστερεῶνος).¹² רוזנטל, בניגוד לרייך, לא מטיל ספק בקריאת המילה 'גד' במשנה, אלא תולה את שיבוש השם 'גת שמנים' דווקא בתרגומים היווניים

7 רוני רייך, "כמן גד יון לשלח": לתולדותיו של מעיין הגיחון בימי הבית השני, ארץ ישראל, יט (תשמ"ז), עמ' 330-333.

8 מקור חז"לי המזכיר את הגיחון, מתייחס דווקא לכך שכבר בימי הבית הראשון הוא יצא מידי שימוש: "סתם (חזקיהו) מי גיחון העליון ולא הודו לו" (אבות דרבי נתן ב, ד; בבלי פסחים נו ע"א; ברכות י ע"ב).

9 Ronny Reich & Eli Shukrun, 'The History of the Gihon Spring in Jerusalem', *Levant* 36.1 (2004), pp. 211-223

10 Yuval Gadot, "Jerusalem's Southeastern Hill, Area D3", *Hebrew bible and ancient Israel* 3.2 (2014), pp. 279-292

11 דוד רוזנטל, 'גת שמנים, גד שמנים; גד יון', קתדרה, 67 (תשנ"ג), עמ' 3-11.

12 פלאביוס יוספוס, מלחמת היהודים ה, 505 (תרגום אולמן, עמ' 500). אפשר לזהות את 'הסלע' של יוספוס עם מצוק הסלע שעליו יושבת כיום שכונת סילוואן, במורדות הדרומיים של רכס הר הזיתים, מול גבעת עיר דוד. מצוק זה אנכי וחד מאוד ומשופע בחריצי סלע, שהיו למעשה פתחי מערות קבורה חצובות מימי הבית הראשון והקנו לו מראה כמעין שובך יונים גדול. אפשרות נוספת לכינוי 'סלע יונים', עשויה להתבהר מתוך מקורות חז"ל. מכמה מאמרי חז"ל מובאת מסורת כי הר הזיתים היה מקום לגידול ומכירת גוזלי יונים לקורבנות למקדש (ירושלמי, תענית ד ח [סט ע"א]; איכה רבה ב, ב [מהדורת בובר, עמ' נג]). להרחבה ראו: שמואל קליין, 'ארץ יהודה', תל אביב תרצ"ט, עמ' 143; David Ussishkin, 'The Rock Called Peristereon', *IEJ* 24 (1974), pp. 70-72; העורך הכלכלי של ירושלים בתקופה ההרודיאנית', קתדרה, 89 (תשנ"ט), עמ' 48-50.

של הברית החדשה. על פי עדי הנוסח הארמיים של הברית החדשה, 'גת שמנים' הופכת ל'גדסמנא' או 'גד שמני', שמות קרובים בהחלט לשם 'גד יון'. יש לציין כי רוזנטל, בשונה מרייך, אינו חושב שמדובר באתר נקודתי או במבנה כלשהו, אלא ב'מעלה' המטפס מנחל קדרון להר הזיתים.

הצעות נוספות, של זהר עמר, עמנואל פרדהיים ואפרים ניסן, זיהו את גת יון עם פולחן טיכי (Τύχη) שהתקיים בירושלים בתקופה הרומית המאוחרת, לאחר 70 לסה"נ.¹³ לעניות דעתי הצעות אלו לא כל כך סבירות, הן בגלל ששם המקום מזכיר דווקא את 'יון' ולא רומי, והן בשל העובדה שאין לנו כמעט ידיעות על שהיית יהודים באליה קפיטולינה. אך גם אם כן, מדוע תציין המשנה מקומות בעיר כשאין בה הרבה יהודים ואין המקומות שבה מוכרים לציבור היהודי ולחכמים? נוסף על כך, כפי שציינתי לעיל, ההליכה 'מגד יון לשילוח' עושה רושם של קדומה מאוד, שכן היא לא הייתה מוכרת לתנאים בדורות האחרונים, מה שהביא את רבי יהודה הנשיא לפרש את הליכה זו בדרך משל, ולתרגם אותה למידות אורך.¹⁴ ולכן סביר שמדובר בתיאור של העיר טרם החורבן.

מסקירת הצעות הזיהוי עולה כי רובן לא התייחסו למילה 'יון' בהקשר של מלכות יון ונוכחותה ההיסטורית בירושלים. כמו כן, שתי הצעות של רייך ורוזנטל שבקשו לתת זיהוי גיאוגרפי מדויק ל'גד יון', לא שקלו ברצינות את הפרשנות המסורתית המבוססת על דברי התלמוד הבבלי (סנהדרין סג ע"ב), ומפרשיו, שאותו נביא מיד, המפרשים את המילה 'גד' כמקום פולחן של עבודה זרה. לאור הקשיים השונים בהצעות העבר, נראה שיש לשוב לבחינה מחודשת של זיהוי 'גד יון'.

הצעה לזיהוי גת יון עם החקרא הסלבקית

בפירוש המובא בתלמוד הבבלי בשם האמורא רבינא, עולה רעיון המקבל פיתוח והסבר בפירוש הגאונים לסדר טהרות וביתר שאת אצל ספר הערוך ומפרשי המשנה הבאים. שם, בבבלי, מעיר רבינא על דברי משנת זבים (א, ה) ואומר: 'גד נמי מכתב כתיב דכתיב (ישעיהו סה) 'העורכים לגד שלחן' (בבלי, סנהדרין סג ע"ב). העולה מדבריו הוא שמדובר בשם מקום הקשור לעבודה זרה בשם 'גד'.¹⁵ בפירוש הגאונים, רעיון זה מקבל פיתוח ו'גד

13 ראו: זהר עמר, 'השתמרותם של מקומות מרפא מקודשים בירושלים', מחקרי יהודה ושומרון, ז (1997), עמ' 207-222; Emanuel Friedheim, 'The Religious and Cultural World of Aelia Capitolina - A New Perspective', *Oriental Archive* 75 (2007), pp. 125-136; Ephraim Nissan, 'Gad as an Ancient Semitic Theonym, and Its Lexical Cognates: With an Exploration of the Semantics of Gad, and of Its Medieval Exegesis', *Philology* 3.1 (2017), pp. 169-342.

14 ראו הערה 4.

15 על אף שברוב כ"י היד של הבבלי כתוב 'גדיון' (מלבד כ"י הרב הרצוג וכ"י פירנצה 8-9 שבו הנוסח 'גד יוון') ולא 'גד יון' כמו הגרסה שברוב כ"י היד של המשנה (ראו הערה 2), פירושו של רבינא מפרק את השם לשתי מילים נפרדות 'גד' ו'יון'.

יון' מתפרש שם בתור מקום עבודה זרה שבנו היוונים בירושלים לפני מרד המקבים, וכמקום שבו גנזו בני חשמונאי את אבני המזבח ששיקצו מלכי יוון, לאחר ניצחון המרי.¹⁶ ואולם, המילה 'גד' יכולה להתפרש לא רק כשם של עבודה זרה. ד' רוזנטל הציע לפרש את המילה 'גד' על בסיס המילה הארמית 'גודא', שפירושה הוא חומה או קיר. רוזנטל מביא דוגמאות מלשון חז"ל, שבהן המילים 'גדודיות, גדוריות', מתייחסות לשרידי חומה.¹⁷ שני הפירושים הנ"ל אינם בהכרח סותרים זה את זה. דומה שאפשר למזג בין הפירושים המסורתי, הרואה בגד יון מקום פולחן לעבודה זרה של היוונים בירושלים, ובין הפירוש של רוזנטל, המציע כי המילה 'גד' מתייחסת לחלקי חומה או מבנה מבוצר. מיוזג שני הפירושים עשוי לעלות את האפשרות כי השם 'גד יון', ניתן למקום שבו בעבר היה פולחן עבודה זרה לאל יוון ובד בבד שימש כמעוז המבוצר של היוונים בירושלים. מה שיכול לעלות את האפשרות ש'גד יון' הוא למעשה הכינוי העברי או הארמי של 'החקרא', המצודה הסלבית בירושלים.

המילה 'חקרא' (Ἀκρά) ביוונית יכולה להתפרש כמצודה או כאקרופוליס, כלומר המקום הגבוה בעיר. החקרא בירושלים הוקמה על ידי הסלבקים בירושלים בשנת 168 לפנה"ס. לפי המשתמע בספר מקבים א' ומכתבי יוספוס, החקרא הייתה מצודה חזקה ומבוצרת שבנה אנטיוכוס אפיפנס בעיר התחתונה, בסמוך לתחומי המקדש ובנקודה שולטת בעיר. אנטיוכוס הציב במקום חיל משמר מקדוני ויישב את המצודה ביוונים וביהודים מתיוונים.¹⁸ יישוב אנשים אלה במקום עמעם את אופייה היהודי של ירושלים

16 'מקום בבית המקדש שעשאוהו יונים קבע לעבודה זרה כאותה ששנינו, בה גנזו בני חשמוני את אבני המזבח ששקצו מלכי יוון (משנה, מידות א, ו) ומשם לשילוח קרוב הוא. ומנין שגד עבודה זרה הוא שנאמר "הערכים לגד שלחן" (ישעיהו סה 1) כדאמרינן בגמרא דארבע מיתות'. מתוך: פירוש הגאונים לסדר טהרות, מהדורת י"ג אפשטיין, ברלין תרפ"א, עמ' 131; וראו: ח"י קאהוט, ערך 'גד יון', ערוך השלם, וינה תרל"ח, עמ' 239. ברם, אם המשנה מתארת מסלול מציאותי, נראה שאין הכוונה שהמקום נמצא בבית המקדש עצמו, ואף לא בהר הבית, שכן אין זבים יכולים להיכנס שם. פשוט יותר לפרש כי מדובר במקום בירושלים, סמוך להר הבית. עוד חשוב להזכיר כי במהלך השנים, היו לפחות שני ניסיונות של רבנים לזיהוי גד יון. הראשון היה של תלמיד הרמב"ן (מאה 13-14), שזיהה את המקום ב'בית מרובע' קרוב למעיין השילוח, ומתאר, כנראה בהשפעת המסורת המובאת בתלמוד הבבלי כי היה זה מקום 'ע"ז לבני יוון' (מתוך: ש' אסף, 'ירושלים', לזכר לונץ, ירושלים תרפ"ח, עמ' נו). השני היה רבי דוד פארדו (מאה 18), שזיהה את גד יון עם מבנה אבנים מדורג סמוך לשילוח (תוספתא עם פירוש 'חסדי דוד', ירושלים תשל"ז, עמ' קפה).

17 רוזנטל (הערה 11) מזכיר דוגמאות שבהן מוזכרת המילה גודא כחומה על גדות ערוצי נחלים, אותה הוא מפרש גם כמצוק טבעי. לדעתי זו הצעה פחות סבירה, שכן המשנה מדברת על שתי נקודות ציון ברורות, ואילו 'מעלה' או מצוק שנמצא לאורך הדרך שאין לו התחלה מדויקת, איננו נקודת ציון טובה.

18 פלאביוס יוספוס, קדמוניות יב, 52 (תרגום שליט, עמ' 56): 'זאת חלקי העיר הנאים ביותר שרף (אנטיוכוס אפיפנס), ולאחר שהרס את חומותיה בנה את החקרא שבעיר התחתונה: כי היתה רמה ונישאה על פני בית המקדש. ולפיכך חזקה בחומות גבוהות ובמגדלים והציב משמר מוקדוני בתוכה. נוסף על אלה נשאר בחקרא רשעי העם ובני בליעל, ומידם של אלה עלתה להם לאזרחים לסבול

ושיווה לה מראה יווני ונוכרי, המשופע בפולחן אלים נוכריים ותרבות זרה,¹⁹ והקשה על הגישה לבית המקדש.²⁰ מתחם מבוצר זה עמד על תילו גם לאחר סיום מרד המקבים, עד שנכבש בידי שמעון החשמונאי בשנת 141 לפנה"ס. היום שבו נחרבה החקרא, כ"ג באייר, הפך ליום שמחה ליהודים, וצוין לדורות כיום שבו לא מתענים או מספידים.²¹ לא ברור אם החשמונאים הרסו את החקרא עד היסוד, חצבו ופילסו את המקום כדי להבליט ולהגביה את הר הבית, כמו שמספר יוספוס,²² או שבנו ושיקמו את המצודה ואחר כך הושיבו בה יהודים, כמו שמסופר במקבים א'.²³ ואולם, אין ספק שלכל הדעות כיבוש החקרא היה מאורע חשוב וסמלי בעיני השלטון החשמונאי והעם היהודי, והוא נותר מקום ידוע ובעל משמעות לאורך כל ימי הבית השני ועד לחורבן הבית בשנת 70 לסה"נ.

מכוון שסביר והמשנה מדברת על דרך בין שתי נקודות ידועות לכל תושבי ירושלים, ואולי אף לכל עולי הרגל, סביר להניח כי בדומה לשילוח, גם על 'גד יון' ידוע ממקורות אחרים בני התקופה. אך בשונה מברכת השילוח, מקום זה כונה בשמות שונים ביוונית ובעברית וארמית, ובשעה שבמשנה כינתה את המקום בשמו העברי או הארמי, מקורות אחרים השתמשו בשמו היווני.

לתופעה של חילוף בשם המקום בהתאם לשפה שבה השתמשו יש מעט דוגמאות בספרות המקרא²⁴ ודי הרבה בספרות חז"ל.²⁵ כך שמתקבל על הדעת שגם מקום חשוב

רבות ונוראות' וראו את הדיון אצל: בצלאל בר כוכבא, מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי, ירושלים תשמ"א, עמ' 315-324; אוריאל רפפורט, ספר מקבים א: מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים תשס"ד, עמ' 109-111; F. Joseph Sievers, 'Jerusalem, the Akra, and Josephus.' Parente and J. Sievers eds. *Josephus and the History of the Greco-Roman Period*, Leiden 1994, pp. 195-209

- 19 מנחם שטרן, התעודות למרד החשמונאים, תל אביב תשכ"ה, עמ' 50-51.
- 20 מקבים א א, 34-38: 'וישימו שם עם רשע, אנשים חוטאים ויתחזקו בה. ויצברו נשק ומזון וגם אספו את שלל ירושלים ויניחיהו שם ויהיו לפח גדול. ויהי לאורב למקדש ולשטן רע לישראל תמיד. וישפכו דם נקי סביבות למקדש ויטמאו את המקדש.'
- 21 מקבים א יג, 49-52 (תרגום רפפורט, עמ' 306-307); מגילת תענית (מהדורת נעים), עמ' 187.
- 22 פלאביוס יוספוס, קדמוניות יג, 215-217 (תרגום שליט, עמ' 93); מלחמת ה, 139 (תרגום אולמן, עמ' 455).
- 23 מקבים א יד, 36-37 (תרגום רפפורט, עמ' 321): 'וישב בה אנשים יהודים ויבצר אותה למען בטחון הארץ והעיר ויגביה את חומות ירושלים.'
- 24 דוגמה מהמקרא: 'צידונים יקרא לחרמון שרין והארמי יקרא לו שניר' (דברים ג ט).
- 25 כך לדוגמה אנו רואים שהמשנה מעדיפה לקרוא בשם 'עכו' על פני פתולמאים (משנה נדרים ג, ו; בבלי גיטין א, ב; ע"ז ג, ד); לוד על פני דיופוליס (משנה גיטין א, א); ציפורי על פני דיוקיסריה; ורקם על פני פטרה (משנה גיטין א, ב). אין זה המקום להרחיב בעניין זה, אך ראוי להדגיש כי אין זו מגמה כוללת ומתמשכת. במקורות אמוראיים לעיתים משתמשים בשם העברי ולעיתים בשם היווני בצורה די אקראית. רשימה של סדרת ערים בעלות שני שמות מובאת בתלמוד הבבלי: 'חמת זו טבריא [...] רקת זו ציפורי [...] כינרת זו גינוסר [...] אמר רבי אבהו "ועקרון תעקר" זו קסרי בת אדום שהיא

ומרכזי בירושלים, כמו החקרא, עשוי להיקרא במספר כינויים.²⁶ תובנה מפתיעה זו מסוגלת להבהיר לנו כי המשנה (זבים א, ה) לא תיארה סתם שתי נקודות ציון אקראיות בירושלים, אלא שתי נקודות ציון בולטות ומפורסמות לכול, שישבו על דרך ידועה ומוכרת. היות שמדובר באחד הנתיבים הראשיים שבהם צעדו עולי הרגל לבית המקדש, השימוש בדרך היורדת מגד יון לשילוח לתיאור טווח זמן הלכתי היה דוגמה ברורה ומפורסמת.²⁷

יושבת בין החולות והיא היתה יתד תקועה לישראל בימי יוונים וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום היו קורין אותה אחידת מגדל שיר' (מגילה ו, ע"א, ודוגמה נוספת ראו בבבלי סוכה מ"ה ע"א; פרקי דרבי אליעזר ב, ב). לאזכורים נפרדים של אותו המקום בשמות אחרים שאינם נזכרים יחדיו, ראו לדוגמה בשם העיר אליותרופוליס (בראשית רבה מא-מב [מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 391-392]) - בית גוברין (ירושלמי דמאי ב, א [ח ע"א]; בראשית רבה סז [עמ' 772]); בשם העיר אמאוס (משנה כריתות ג, ז; ערכין ג, ד; אבות דרבי נתן, נו"ב, כט; ירושלמי שביעית ט, ב [לט ע"ד]; קהלת רבה ז, ז [מהדורת בובר עמ' 124]) - חמת/חמתא (איכה רבה א, טז [עמ' 43]; מדרש שיר השירים זוטא ו, ט [מהדורת בובר עמ' 12]); בשם המקום 'הר המלך' (משנה שביעית ט, ב-ג; תוספתא דמאי א, יא; מעשר שני א, ו ועוד) - ו'טור מלכא' (תלמוד בבלי גיטין נו ע"א).

26 דוגמה נוספת לאתר בירושלים שנשא לפחות שני שמות הוא 'הר הזיתים' (זכריה יד, ד; ובספרות חז"ל ראו למשל באיכה רבה, פתיחתא כה [מהדורת בובר עמ' 40]). שכונה בחז"ל גם בשם 'הר המשחה' (משנה פרה ג, ז; מידות א, ג; ראש השנה ב, ד). מעניין לציין כי בדומה ל'גד יון', גם במקרה זה אחד משמות המקום - הר המשחית - קיבל אצל פרשני המקרא בימי הביניים קונוטציה שלילית של עבודה זרה: 'להר המשחית - הר הזיתים, הוא הר המשחה. וכיון שהזכיר את שמו על ידי עבודה זרה שינה שמו לגנאי' (רש"י על מ"ב, כג 13. ראו גם פירוש רד"ק על המקום). כלומר המקרא לא משתמש בשם 'הר המשחה' אלא 'הר המשחית'. דוגמאות לשמות מתחלפים לציין אתר מסוים בעיר, מצאתי בהתייחסות ל'אסטרטא של ציפורי' (תוספתא חולין ב, ד) הנקרא בגרסה אחרת של אותו מעשה, המובא בתלמוד הבבלי, בשם 'השוק העליון של ציפורי' (ע"ז טז ע"ב); וכן בהתייחסות לאתר 'חמי טבריה' (ספרי במדבר יא, ט; בבלי שבת מ ע"א; קט ע"ב ועוד), המכונה במקורות אחרים גם בשם 'דימוסין דטבריא' (ירושלמי ברכות ב, ח [ה ע"ב]; שביעית ט, א [לה ע"ד]; תרומות ח, ד [מו ע"ב]; שבת א, ב [ג ע"ג]; ויקרא רבה לד, י [מהדורת מרגליות, עמ' נד]; תנחומא ויחי, ו ועוד, כינוי זה מופיע רק במקורות הארצישראליים). יש להעיר שבדוגמאות אלו מדובר על תרגום מעברית ליוונית, ואין לשלול את האפשרות כי גם השם 'חקרא' היא בעצם השם היווני (אך לא התרגום המילולי) ל'גד יון'. יש לציין כי לעיתים אפשר למצוא בספרות חז"ל אפילו שני שמות המתייחסים לפי חלק מהמפרשים לאותה דמות. לדוגמה ראו בדיון של שאול ליברמן על תוספתא ביכורים ב, י (תוספתא כפשוטה ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 57-58).

27 אפשרות נוספת לציין נקודה זו דווקא יכולה להיות קשורה גם למקום של גד יון על הדרך העולה להר הבית. כידוע, זבים אסורים בכניסה להר הבית (משנה כלים א, ח; השו"ת גם תוספתא כלים בבא קמא א, ח [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 569]), ואזכור של הלכת שלש ראיות של זב דווקא עם תוואי הרחוב העולה להר הבית מזכיר ללומדים איסור זה. האיסור על כניסת זב להר הבית וההיתר להישאר בתחומי העיר משתמע גם מהכתוב במגילה 4Q274 מקומראן. ואולם, נראה שהייתה גם דעה נוספת, האוסרת את ביאת הזבים בשערי העיר בכל תוקף. דעה זו מובאת אצל פלאביוס יוספוס, מלחמת ה, 227 (מהדורת אולמן, עמ' 468); קדמוניות ג, 261-264 (מהדורת שליט, עמ' 99); ובמגילת המקדש

הדרך מגד יון לשילוח

מיקומה של ברכת השילוח, כאמור, היה פחות או יותר ידוע ומוכר לאורך כל הדורות, בקצה הדרומי של העיר בתחתית גבעת עיר דוד.²⁸ לפי החפירות של רייך ושקרון במקום, נראה כי ברכה השילוח הייתה אתר מרשים ביופיו, מפואר מאוד ורחב ידיים. שבחלקו הצפוני היה במתאר של ברכה מלבנית, באורך של כ-50 מ' בקירוב, ומלווה בגרמי מדרגות שירדו משלושה עברים, ושחלקה הדרומי נחפר בימים אלו, ועד כה טרם התברר מתאר הברכה, עומקה וגודלה.

בקצה הצפוני של ברכת השילוח התגלתה ראשיתו של רחוב גדול ומפואר,²⁹ שמסלולו הולך ונחשף בשנים האחרונות. רחוב זה, המכונה במחקר בשם 'הרחוב המדורג', טיפס מברכת השילוח צפונה, בעלייה חדה יחסית, של כמאה מטרים גובה, תוך שהוא נמתח לאורך של כמעט 700 מ' עד לשערי הר הבית. בחלקו הראשון עלה הרחוב מברכת השילוח במערכת מדרגות מפוארות, ובהמשכו רוצף באבנים גדולות וחלקות, שלצידן אבני שפה ופתחי חנויות. רוחבו הממוצע של הרחוב היה 8.10 מ', אך בכמה נקודות, בעיקר בחלקו הדרומי, הוא הגיע לכ-15 מ' רוחב.³⁰ גודל הרחוב, עוצמת הבנייה והתכנון

11QT, מה, 15-17; מו, 17-18 (אלישע קימרון, מגילות מדבר יהודה, החיבורים העבריים א, ירושלים תש"ע, עמ' 184-185). עיינו אצל חנן בירנבוים, 'טמאים מה"מחנה" על פי מגילת המקדש, כתבי יוסף בן מתתיהו ו-4Q274 I i', מגילות י (תשע"ג), עמ' 15-30; לדיון בפולמוס של חז"ל בדעה המרחיקה את הזב מן העיר ראו: ורד נעם, מקומראן למהפכה התנאית, ירושלים תש"ע, עמ' 167-176; 198-191. ייתכן שהדעה האוסרת את הימצאותו של הזב בשטחי העיר מבהירה בצורה טובה יותר מדוע מסלול ההליכה במשנה מזכיר דווקא את הדרך היורדת מגד יון לשילוח, שכן זהו מסלול ההליכה המוביל את הזב מחוץ לשערי העיר. הסבר נוסף לתיאור הדרך היורדת מגד יון לשילוח אולי אפשר ללמוד מתיאור שלושת המקומות להושבת מצורעים, זבים וטמאים ממזרח לעיר, כפי שמוזכר במגילת המקדש: 'ועשיתה שלושה מקומות למזרח העיר מובדלים זה מזה אשר יהיו באים המצורעים והזבים והאנשים אשר יהיה להמה מקרה' (מח, 14-16 [מהדורת קימרון, עמ' 187]). עם זאת, לא ברור אם מחבר המגילה מתאר מציאות ריאלית או אידיאל עתידי. על כל פנים, יש כאן אפשרות נוספת להבנה מדוע המסלול המתואר במשנה מסתיים בברכת השילוח, שכן אחת הדרכים הנוחות ביותר ליציאה מהעיר לכיוון מזרח, לעבר מדבר יהודה, הייתה מן השער הדרומי של העיר, שהיה בסמוך לברכת השילוח. כמו כן, אפשר ויש באזכור שני האתרים, צד אליגורי, הקושר בין שני מקומות גיאוגרפיים שונים המייצגים את הניגודיות בטומאה והטהרה של הזב, שהאחד (ברכת השילוח) מיצג טהרה והשני (גד יון / החקרא) מיצג טומאה.

28 חשוב לציין שעד לפני כמה שנים זיהו בטעות את השילוח עם הברכה הביזנטית שבקצה נקבת השילוח. ברכה שהייתה חלק ממתחם כנסיית השילוח הביזנטית, מהמאה החמישית לס"ה. בשנת 2004 חשפו רוני רייך ואלי שוקרון את מה שנראה כמו ברכת השילוח הקדומה מימי הבית השני, כמה עשרות מטרים מדרום-מזרח לברכה הביזנטית. ראו: רוני רייך ואלי שוקרון, 'ברכת השילוח מימי הבית השני בירושלים', קדמוניות, 130 (תשס"ו), עמ' 91-96.

29 רוני רייך ואלי שוקרון, 'חידושים בחפירות עיר דוד', קדמוניות, 140 (תשע"א), עמ' 70-79.

30 ראו: נחשון זנטון ואחרים, 'הרחוב המדורג מסוף ימי הבית השני בגיא הטירופויאון בירושלים', קדמוניות, 160 (תשפ"א), עמ' 120-128.

המונומנטלי שלו מלמדים כי הוא היה אחד הנתיבים הראשיים והחשובים ביותר בירושלים של המאה הראשונה לסה"נ. ייתכן שהיה ידוע ומפורסם לא רק לתושבי העיר, אלא גם למבקרים ועולי הרגל שפקדו את שערי העיר. יוספוס אף מזכיר את הדרך מהשילוח להר הבית, בתיאור ביקורו של הטריבון נאפוליטנוס בירושלים.³¹

במקום אחר הצעתי כי רחוב זה שימש כדרך העיקרית של עולי הרגל מירושלים אל הר הבית ובית המקדש.³² לכן כאשר המשנה התייחסה לתוואי דרך שמתחיל או מסתיים בשילוח, שהיה ידוע ומפורסם לכול, קרוב לוודאי שהיא התכוונה לנתיב העולה מן השילוח להר הבית דרך הרחוב המדורג. לאור זאת, ברצוני להציע כי מסלול זה, בתוואי הרחוב המדורג, היה למעשה אותו הנתיב עליו דיברה המשנה, שהוביל 'מגד יון לשילוח'.³³ להצעתי, 'גד יון', שאותו ביקשתי לעיל לזהות עם החקרא הסלבקית, היה מצוי צפונית לברכת השילוח בחלק העליון של הגבעה, בנקודה כלשהי הסמוכה לדרך העולה להר הבית. דבר זה, כפי שאראה להלן, עולה בקנה אחד עם רוב הצעות החוקרים לזיהוי מיקומה של החקרא, במרחב שמדרום למקדש.

מיקום החקרא וחשיבותה במרחב העירוני במהלך ימי הבית השני

אם נעיין בתיאורי יוספוס נגלה שהשם 'חקרא' נזכר בשני הקשרים שונים, מה שעשוי ללמד על שינוי ביעוד המתחם לאורך ימי הבית השני. בתחילה יוספוס מתייחס לחקרא כמקום מושבם של היוונים והמתיוונים בירושלים בימי מרד המקבים. ואולם, הפעם הבאה שבה יוספוס מספר על החקרא היא במהלך תיאור תמונת המצב בירושלים ערב

31 מלחמת היהודים ב, 340 (תרגום אולמן, עמ' 263).

32 עמרי עבאדי, 'דרך עולי הרגל לירושלים בימי הבית השני: מבט תרבותי-ארכיאולוגי' חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, ט (תשע"ו), עמ' 178-194. על היכרות חז"ל עם הדרך מברכת השילוח להר הבית ועל השימוש בה בימי הרגל ראו: יונתן אדלר, 'השילוח כנקודת ציון בדיני ראייה; פירוש חדש לסוגיה בירושלמי', סיני, קלד (תשס"ה), עמ' קס-קסט.

33 מתחת לתוואי הרחוב המדורג התגלתה תעלת הניקוז של ירושלים, המנקזת את מי השופכים ואת המים מהעיר העליונה והתחתונה אל עמק הטירופיון, ומשם מוציאה את המים מחוץ לירושלים לעבר הקדרון (אלי שוקרון ורוני רייך, 'תעלת הניקוז המרכזית מימי הבית השני בירושלים - עם השלמת חשיפת חלקה הדרומי בשנת 2011', מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, 6 (תשע"א), עמ' 156-185. סביר בהחלט שלמערכת ניקוז זו חוברו גם הר הבית ובית המקדש, והיא ניקזה אליה את כל הדם והמים של עבודת הקורבנות. נראה שגם חז"ל הכירו את תעלת הניקוז הזו, שהם כינו בשם 'אמה'. לדברייהם, המים והדם שהיא נקזה מבית המקדש נמכרו לבעלי השדות בקדרון, שהשתמשו בהם להשקיה ולדישון: 'הזה על טהרו של מזבח שבע פעמים, ושירי הדם היה שופך על יסוד מערבי של מזבח החיצון, ושל מזבח החיצון היה שופך על יסוד דרומי. אלו ואלו מתערבין באמה ויוצאין לנחל קדרון, ונמכרין לגננין לזבל, ומועלין בהן' (משנה, יומא ה, ו). לאזכורים נוספים ראו לדוגמה: משנה, מדות ג, ב; מעילה ג, ג; תוספתא יומא ג, ג; זבחים ו, ג; מעילה א, ח; תמורה ד, ד. כיום ידוע על לפחות תעלת ניקוז אחת שיצאה מהכותל הדרומי של הר הבית. עם זאת, כיוון שהמשכה קטוע, לא ברור אם היא התחברה לתעלת הניקוז שירדה בטירופיון או התנקזה לקדרון מכיוון אחר. על תעלה זו, ראו: Eilat Mazar, *The Walls of the Temple Mount*, Jerusalem 2011, pp. 199-204.

החורבן, כמאתיים שנים אחרי מרד החשמונאים. בדבריו משתמש יוספוס בשם 'חקרא' כדי להצביע על נקודת ציון חשובה בירושלים של תקופתו. יוספוס מכנה את הגבעה השנייה של ירושלים בשם 'חקרא' ומספר שהיא 'הבסיס לעיר התחתונה',³⁴ מה שמלמד שהחקרא הייתה ממוקמת באחת מנקודת הציון החשובות ומרכזיות שבעיר, שאם לא כן יוספוס לא היה בוחר להזכיר דווקא אותה בהגיעו לתיאור העיר התחתונה של ירושלים. הזיהוי של החקרא עם 'גד יון' מתחזק מדברי יוספוס, בתיאור אזור השליטה של שמעון בר גיורא במרד הגדול. יוספוס מזכיר בתיאור זה את החקרא ואת מעין השילוח, באותה נשימה: 'בידיו היו גם המעין וחלק מן החקרא'.³⁵ לפי אזכור זה, לא רק שהחקרא יושבת בזיקה כלשהי לשילוח, אלא גם רומזת על חיבור וקרבה בין שתי הנקודות, באופן המזכיר את הדרך מ'גד יון לשילוח' במשנת זבים (א, ה).

מעדותו של יוספוס על קיומו של מקום המשמר את שמה של החקרא בימיה האחרונים של ירושלים, כמאתיים שנים לאחר כיבוש החקרא בידי שמעון החשמונאי, אפשר להבין שהמקום המדובר לא היה החקרא הסלבקית, אלא מתחם אחר שנמצא בנקודה שבה ישבה בעבר החקרא הסלבקית. ייתכן שבימי יוספוס היא נהרסה עד היסוד, ולמעשה המקום החדש שימר את שם המקום ואת זיכרון הניצחון ההיסטורי של היהודים על היוונים שם.³⁶ כך או כך, אפשר לשער כי במאה הראשונה לסה"נ עדיין מקום החקרא היה ידוע ומפורסם לכול, ולא פסק מלהוות סמל של גאווה לאומית-דתית גם כמאתיים שנים לאחר ששמעון החשמונאי כבש את המקום.

ידיעה כלשהי על מיקומה של החקרא בעיר נרמזת גם בסכוליון למגילת תענית, שבחר לקשר בין כיבוש החקרא לכיבוש של דוד את מצודת ציון, המכונה גם עיר דוד (שמואל ב, ה, 7).³⁷ קישור המגולל בפנינו את האפשרות שהחקרא הסלבקית ישבה במקום שבו הייתה מצודת ציון בגבעת עיר דוד, שבעיר התחתונה. הקישור של החקרא עם מקום בירושלים בשם 'עיר דוד', מופיע עוד במקורות החשמונאים עצמם, כמו

34 פלאביוס יוספוס, מלחמת, ה 137, 253 (תרגום אולמן עמ' 454, 472).

35 פלאביוס יוספוס, מלחמת, ה 253 (תרגום אולמן עמ' 472).

36 דעה זו גם מובאת אצל בצלאל בר כוכבא (לעיל, הערה 19), עמ' 319, שמדגיש כי הייתה מסורת חיה בדבר מקומה של החקרא, שהשתמרה מימי החשמונאים ועד לחורבן הבית.

37 מפאת חשיבות המקור אצטט את כולו: 'בעשרים ותלתא ביה נפקו בני חקרא מן ירושלים': סכוליון (נוסח הכלאיים): 'הוא דכתי' וילכוד דוד את מצודת ציון היא עיר דוד (והו מקום הקראים עכשיו) שהיו מצרים לבני ירושלים ולא היו ישראל יכולי לצאת ולבא מפניהם ביום אלא בלילה. וכשגברה מלכות בית חשמונאי הגלו אותם משם. ואותו היום שעקרום עשאוהו יום טוב, מגילת תענית (מהדורת נעם), עמ' 187. יש לציין כי גם בתרגומים הארמיים למקרא מצודת ציון תורגמה 'חקרא' (שמ"ב ה 7), וכך גם אצל פלאביוס יוספוס בסיפור כיבוש המצודה של ירושלים בידי דוד המלך (קדמוניות ב, ז 63 [תרגום שליט, עמ' 231, וראו הערה 91 של שליט]). ואולם, תרגום השבעים קרא בשם 'חקרא' למבנה ה'מילא' שבירושלים (שמ"ב ה 9), שלפי בר-כוכבא אינו מתאים להקשרים השונים שבהם מוזכרת החקרא בספר מקבים א (לעיל, הערה 19), עמ' 192.

ספר מקבים א': 'ויבנו את עיר דוד בחומה גדולה וחזקה ובמגדלים בצורים ותהי להם למצודה (לחקרא)'.³⁸

על ידיעת מקום החקרא, או לפחות על היכרות של חז"ל עם מקום בשם זה לא הרחק ממקום המקדש, אולי ניתן ללמוד גם מאזכור מקום בשם 'באר הקר' (בנוסח אחר: חקר) המובא במשנה (עירובין י, יד) ובתוספתא (עירובין ה, כב [מהדורת ליברמן, עמ' 138]). יהושע שוורץ הציע כי המשנה דיברה על בור המים שהיה בחקרא הסלבקית, ולשיטתו אנשי ירושלים והמקדש המשיכו להשתמש בבורות המים הקדומים של החקרא עד סוף ימי הבית השני.³⁹ עם זאת, מלבד אזכור מפורש בסכוליון למגילת תענית, אין כל אזכור מפורש לחקרא במשנה, ובספרות חז"ל בכלל. ואולי הייתה לכך סיבה מהותית.

חוקרים לא מעטים ניסו להעלות הצעות בדבר מיקומה של החקרא הסלבקית. היו שמייקמו אותה מצפון למקדש באזור שבו ישבה בהמשך מצודת האנטוניה, וממערב למקדש, באזור הר ציון. אולם רוב החוקרים כיום, הולכים בעקבות התיאורים של יוספוס מצביעים על החקרא באזור שמדרום למקדש. מהם שמזהים את החקרא בתוך תחומי הר הבית, או דרומה יותר למרגלות הכותל הדרומי, או אפילו עוד יותר דרומה, על גבעת עיר דוד (העיר התחתונה).⁴⁰ כמו כן, לפני מספר שנים היה אף ניסיון לקשור את ממצאי הביצור ההלניסטי מחפירות חניון גבעתי ושטח G שבחלקה העליון של גבעת עיר דוד עם החקרא הסלבקית.⁴¹

38 מקבים א, א 33-34 (תרגום רפפורט, עמ' 109). ראו גם אצל: ורד נעם, 'הנוסח לשחזור היסטורי: לתולדותיהם של שלושה מקומות בארץ-ישראל', קתדרה, 104 (תשס"ב), עמ' 7-30. נעם נוקטת גם היא בגישה שהביאור המקורי של הסכוליון ידע על מיקומה של 'חקרא' בעיר.

39 'וממלאים מבור הגולה (ומבור הגדול) בגלגל בשבת [ומבור הגדול] ומבאר חקר ביום טוב' (משנה, עירובין י, יד, על פי הנוסח שמביא שוורץ במאמרו). יהושע שוורץ, 'באר הקר, בור חקר והחקרה הסלבקית', קתדרה, 37 (תשמ"ו), עמ' 3-16. שוורץ טען כי הקישור של באר חקר עם החקרא נשכחה בימי התנאים המאוחרים והאמוראים (שם, עמ' 13-14).

40 לזיהויים השונים ראו: יורם צפירי, 'על מקומה של החקרה הסלבקית בירושלים', קתדרה, 14 (תש"ם), עמ' 17-40; בר כוכבא (לעיל, הערה 19); רפפורט (לעיל, הערה 19), עמ' 110; הלל גבע, 'ירושלים החשמונאית בראי הארכאולוגיה - הערות לטופוגרפיה העירונית', ארץ-ישראל, לא (תשע"ה), עמ' 75-57.

41 דורון בן-עמי ויאנה צ'חנוביץ, "...ואת אשר בעיר דוד (אשר) בירושלים, אשר עשו להם חקרא" (מקבים א יד, 36): מערכת הביצור הסלבקית בחניון גבעתי, עיר דוד, חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, ט (תשע"ו), עמ' 313-321. לשיטתם המצודה השתרעה על ראש עיר דוד, ובשחזורם הם העריכו כי גודלה הגיע ל-200x60 מ'. על מבנה מבוצר זה ראו עוד, ביתר פירוט, אצל: איילה זילברשטיין, "על חומותיה עיר דוד": תואי הביצור המערבי של גבעת עיר דוד בתקופה ההלניסטית לאור הגילויים החדשים, חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, יג (תש"פ), עמ' 31-50; Ayala Zilberstein, 'Hellenistic Military Architecture from the Givati Parking Lot Excavations, Jerusalem.' Andrea M. Berlin and Paul Kosmin eds. *The Middle Maccabees: From the Death of Judas through the Reign of John*

על כל פנים, אם נלך עם דעת רוב החוקרים ועם רוב המקורות ההיסטוריים המתייחסים למקום, נראה כי החקרא יושבה מדרום למקדש, ובמידה והצעתנו לזהות את המקום עם 'גד יון' היא נכונה, אז נראה כי הדרך המוזכרת במשנה, המובילה מהשילוח לגד יון, היא למעשה קטע של אחת הדרכים החשובות והמוכרות בעיר, הדרך שבה צעדו עולי הרגל מברכת השילוח אל הר הבית.

סיכום:

במאמר זה ביקשתי לזהות את האתר 'גד יון', המוזכר במשנה זבים (א, ה), ואת הדרך היורדת ממנו אל ברכת השילוח, עם מצודת החקרא הסלבקית ועם הרחוב המדורג, שהוביל מברכת השילוח להר הבית. מסלול זה מטפס ועולה מברכת השילוח ברחוב המדורג, חולף בסמוך למיקומה המשוער של החקרא, ומוביל לשערי הר הבית בכותל הדרומי והמערבי. במידה והצעה זו נכונה, יתכן ובתורתם של התנאים נשמרה מסורת מהימנה על אודות אתרים ומקומות, ואפילו על דרכים ראשיות בירושלים.

חשיבותו של זיהוי זה אינה רק פילולוגית, אלא גם בעל חשיבות היסטורית. הוא מלמד כי מקומה של החקרא היה ידוע ומוכר גם שנים רבות אחרי כיבוש החקרא הסלבקית, וששמו של המקום השתמר היטב בתודעה היהודית אף כמאה שנה לאחר נפילת שלטון בית חשמונאי. שמותיו של המקום השתמרו עד לשלהי ימי הבית השני, אז ישב לצד אחת הדרכים הסואנות ביותר בירושלים, שבימי החג והמועד חלפו על פניו רבבות עולי רגלים בדרכם מהשילוח להר הבית.

Hyrchanus (ca. 160-104 BCE), Atlanta 2021, pp. 37-52. זילברשטיין תיארכה את שלב ייסוד המצודה בהתבסס על קרמיקה, ידיית אמפורה רודיות ומטבעות שנמצאו בסמוך ליסודות החומה בחניון גבעתי, למחצית הראשונה של המאה השנייה לפנה"ס. בהתאם לכך התחזקה לדעתה המסקנה שמדובר בשרידי החקרא. המשלחת הבאה שחפרה בחניון גבעתי, בראשות יפתח שלו ויובל גדות, נסוגה מן הזיהוי בטענה כי חלקי הביצור לא היו עשויים מקשה אחת, אלא יש כמה שלבי ביצור שחלקם כבר מימי החשמונאים, עשרות שנים לאחר כיבוש והריסת החקרא. ראו: יפתח שלו ואחרים, 'הביצורים במערב שלוחת עיר דוד: מבט חדש', חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, יג (תש"פ), עמ' 51-72; Yiftah Shalev, et al. 'Jerusalem in the Early Hellenistic Period: New Evidence for its Nature and Location', Andrea M. Berlin and Paul Kosmin eds. *The Middle Maccabees: From the Death of Judas through the Reign of John Hyrchanus (ca. 160-104 BCE)*, Atlanta 2021, pp. 17-36